

Здійснюється вивчення та аналіз мусульманської літератури, що надходить в Україну як гуманітарна допомога, з метою запобігання розповсюдженню на території країни друкованих матеріалів та інших носіїв інформації, спрямованих на поширення ідей ісламського екстремізму та тероризму.

*М.І.Кирюшко**

ІСЛАМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ісламу на землях України сотні років, він має тут свою довгу й складну історію. Вона тісно пов'язана з багатьма драматичними сторінками історії українського народу. Адже іслам на українських землях сповідували представники народів, з якими українці довгий час були в напружених стосунках.

При вивченні історії ісламу в Україні потрібно враховувати такі фактори:

1. Поява прибічників ісламу на українських землях, насамперед на південних, – це процес, зумовлений розміщенням України на порубіжжі двох великих цивілізацій – християнської та мусульманської. Наша країна розміщена на вододілі цих двох світів, який пролягає від Синьцяну, Середньої Азії та Казахстану – на сході, потім через Закавказзя, Північний Кавказ, Крим і Туреччину аж до південної Болгарії, Боснії й Албанії – на заході. Тому саме вже географічне положення України наперед визначало активну її взаємодію з мусульманськими країнами та народами. Наявність мусульман у сучасній Україні зумовлена, насамперед, етнічним складом її населення, до якого, зокрема, належать представники 26 тюркських народів, котрі здебільшого сповінують іслам.

2. Історія контактів України з мусульманським світом налічує більше як тисячоліття. Разом з тим важко визначити початковий момент ознайомлення України з ісламом. Практично неможливо вказати точно дати, ймення, факти, географічні точки, пов'язані з найпершими мусульманами на землях Русі-України. Порівняно з досить чітко датованою історією християнства історичне поширення ісламу на півдні України не має на сьогодні чітко визначеного початку. Ісламізація відносно невеликої частини населення України в

* Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАНУ, кандидат філософських наук.

загальноісторичній перспективі виглядає як дуже поступово зростаючий процес, що зовні чимось нагадує дифузію – поступове проникнення.

3. Іслам у межах сучасної України відіграв значну етно-формуючу роль у житті одного з двох автохтонних народів України – кримських татар. У XIX – XX стст. він став фактором етнічного самозбереження татар волзьких (нижньгородських) .

4. Історично було два головних шляхи отримання інформації про іслам в Україні: східний (Булгарстан, Північний Кавказ) та південний (Крим і Туреччина). На значенні східного каналу поширення впливу ісламу на Україну наголошував академік М.Грушевський. Нині зростає вплив на релігійно-культурне життя мусульман України більш віддалених країн – арабських держав та Ісламської Республіки Іран.

5. В історичній пам'яті українського народу іслам століттями сприймався цілком природно як релігія чужинців, ворожих нападників. Тому іслам аж до XIX ст. – це гнана релігія в Україні. Оскільки Україна – країна християнська, а також через гострі воєнні колізії з південними сусідами, що сповідували іслам, релігія мусульман в очах українців сприймалася як щось глибоко вороже. Це відбилося у світогляді та менталітеті (соціальний характер) українського народу. Проте в міру встановлення мирних стосунків з мусульманськими народами погляди українців на іслам поступово змінювалися. Адже українці завжди відзначалися толерантністю щодо релігійних уподобань інших народів. Нетерпимість до ісламу була властива для офіційної ідеології Російської імперії, до складу якої довго входила Україна.

6. Знайомство українців з мусульманами, з їхнім способом життя, з духовними засадами ісламу не було постійним і безперервним. Це був дискретний (перервний) процес. Ознайомлення населення материкової України з елементами знань про іслам та мусульман відбувалося лише в мирні періоди. Наприклад, під час мирних контактів запоріжців з ногайськими та кримськими татарами в Північному Причорномор'ї до встановлення протекторату Туреччини над Кримським ханством. Під час воєнних конфліктів про ознайомлення з ісламом годі й говорити.

7. Мусульмани, котрі мешкали на південь від України, ніколи не мали на меті навернення в іслам українців, що мешкали в материковій Україні. Про такі плани або про якісь спеціальні акції подібного гатунку досі немає будь-яких відомостей. Про них також ніколи не проголошувалося і нічого позитивного в цьому напрямі не було

зроблено. Навпаки, факти свідчать про те, що мусульманські громади там, де вони діяли на українських землях, існували ізольовано від українського соціокультурного середовища.

8. Іслам в Україні немає якоїсь особливої специфіки, він не привів тут до появи нових течій, напрямів, груп тощо. Мусульмани на теренах України завжди сповідували суннізм, хоча тут і мешкали окремі дервіші, суфії. Джидадизм, біля витоків якого в Криму стояв Ісмаїл-бей Гаспрати, був не релігійною течією, а культурно-гуманістичним явищем.

Періодизація існування ісламу на українських землях

Процес поширення ісламу та мусульманських громад в Україні складається з чотирьох головних етапів, які відбивають певну внутрішню логіку цього процесу.

1. Перший період просування ісламу на землях України назвемо *умовно ознайомлювальним*. У цей період під час подорожей, торговельних операцій, воєнних експедицій русів, а також арабських та болгарських купців і географів відбувається перше знайомство східних слов'ян з ісламом, його вченням та обрядами. До цього етапу належить також так званий вибір вір київським князем Володимиром.

2. Другий період позначимо як *військово-колонізаційний*. Йдеться про осідання на постійному місці народів, що сповідують іслам, а також колонізаційну політику Оттоманської імперії в Північному Причорномор'ї й Подністров'ї. Під цим розуміємо закріплення в Криму частини татарської Орди, що визнала офіційно іслам за хана Узбека, а також турецькі колонії в Азові, Очакові, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському тощо.

3. В умовах Російської імперії розпочався період, коли іслам діяв як *фактор етнічного, національного самовираження й самозбереження мусульманських народів*, що допомагало їхнім представникам усвідомлювати свою відмінність від немусульманських етносів. Для волзьких і кримських татар, чеченців і дагестанців, представників тюркомовних народів Середньої Азії, котрі мешкали в Україні, іслам став силою, що сприяла збереженню їх як нації, охороні їхньої національної культури від асиміляції в етнічному та етноконфесійному середовищі. Така здатність ісламу спостерігається і в ХХ ст.

4. Нині розпочався якісно новий етап історичного буття ісламу на теренах України – *поступового проникнення ісламу у середовище східнослов'янських народів* – етнічних українців та росіян. Для них іслам не є фактором, що підтримує їхню національну самосвідомість.

Для українців і росіян, котрі звернулися до ісламу, він є підсумком їхніх світоглядних пошуків. Тому нині іслам в Україні стає для окремих людей фактором світоглядного самовизначення особи. Звернення слов'ян до ісламу бачимо лише в містах переважно півдня та сходу нашої країни.

Отже, іслам не є релігією, традиційною для України, хоча українці знали про іслам, його основні ідеї, обряди, про звичаї мусульман ще з часів Київської Русі. Проте внаслідок комплексу соціально-економічних, культурних, світоглядно-релігійних причин іслам так і не було сприйнято корінним населенням материкової України. Знайомство з духовними цінностями ісламу відбувається повільно протягом століть.

Русь-Україна ознайомлюється з ісламом та мусульманами

Перші відомості про мусульманський світ, про мусульман, перші знання про іслам пращури сучасних українців здобули під час торговельних операцій, мандрівок та воєнних походів. Про інтенсивні торговельні зв'язки між русичами та арабами, а також між іншими мусульманськими народами засвідчують середньовічні арабські автори Ібн Фадлан, аль-Масуді, Ібрагім Ібн Якуб, Ібн Міскавайг. Про те саме засвідчують численні знахідки арабських дирхемів та персидських монет на землях колишньої Київської Русі. Аль-Масуді пише, що до Києва "приїзять мусульманські купці з усіляким крамом". М.Грушевський повідомляв, що час найінтенсивніших наїздів арабських купців до Києва припадає на першу половину X ст.

Із свого боку русичі мандрували до Ітілія найчастіше через Десну, Сейм та Оскол. Так виникав прямий контакт з країною, яка зазнавала величезного впливу арабсько-мусульманської культури. Історики погоджуються, що первісні знання про іслам русичі здобули саме у Болгарії.

Своєрідна кульмінація ознайомлювального періоду – "вибір вір" Великим князем Київським Володимиром (X ст.), внаслідок якого Русь стала християнською, а шлях ісламові на її землі було перекрито на століття. За літописними повідомленнями, князь Володимир, готуючи велику релігійну реформу, почав своєрідний перегляд знайомих йому монотеїстичних релігій. Найвірогідніше, що "випробування вір" здійснювалося через особливі посольства. За допомогою одного з них і відбулося досить поверхове ознайомлення київської влади з ісламом. Вірогідно, що дані про іслам було зібрано у Болгарстані, який на той час вже прийняв іслам. На основі цих відомостей князь Володимир відкинув релігію мусульман.

Отже, прийняття ісламу Київською Руссю – суто гіпотетична можливість. Підстави для позитивного рішення були. Адже іслам також давав знання про єдиного Бога. Іслам був молодію, динамічною релігією. Іслам давав зразок багатонаціональної держави, якою був на той час халіфат. Іслам міг відкрити для Русі-України шлях для контактів зі Сходом. Та сталося інакше.

Серед причин негативного щодо ісламу рішення варто назвати три:

По-перше, надто строгий, абсолютний монотеїзм ісламу. Релігійна свідомість русичів йшла до монотеїзму кількома шляхами, але на момент "вибору віри" еволюція ще не була завершеною.

По-друге, багато чого важили суто земні, зокрема політичні міркування. Християнство в його східному відгалуженні являла Володимирові Візантія – могутня держава, союз з якою, закріплений релігійно, багато що давав Володимирі. Іслам був насамперед релігією досить далекої держави – Булгарстану, внутрішньо нестабільної держави. Релігійний союз з нею не відкривав перед Володимиром якихось особливих перспектив.

По-третє, неповнота та неточність інформації про іслам, що наперед визначали її непереконаливість. До того ж накладався своєрідний синдром переможця у київських князів. Хто приймає релігію переможених? Згадаймо поразку, якої зазнали булгари саме від київського воїнства в 985 р.

Багато авторів вказують і на провіденціальну причину: Бог визначив Русі-Україні бути християнською.

Внаслідок цих причин релігія ісламу не сприйнялася Руссю-Україною від початку. В подальшому хвилі мусульманства, що накочувалися на країну, наштовхнулися вже на християнізовану Русь з її за суттю державною релігією.

Перші мусульмани на землях Русі-України

Першими мусульманами, які систематично жили або мандрували Україною, були степовики, вони кочували від Приазов'я до Дону. Середньовічні арабські літописи повідомляють: прашури сучасних осетинів – алани вже на початку VIII ст. прийняли іслам. Саме їхні поховання, здійснені за мусульманським поховальним обрядом, знаходять нині в східній Україні археологи.

У сучасній популярній літературі часто помилково пишуть, що татари, які входили до монголо-татарського війська, котре зруйнувало Київську Русь 1240 р., були мусульманами. Це прикре непорозуміння. Хани Золотої Орди та їхні піддані на той час ще не сповідували ісламу.

Державною релігією в Золотій Орді іслам став на сто років пізніше.

Численні тюркські народи, котрі осіли на землях Русі-України, зокрема на Київщині і Черкащині, задовго до пришествя Орди, також на XIII ст. не були мусульманами.

Перші письмові відомості про постійне перебування мусульман в Україні належать до XI ст., коли в київських князів на службі була кіннота з мусульман-печенігів. Відомо, що основ ісламу їх навчив араб з Андалузії Абу Хамід аль-Гарваті.

Літописи повідомляють, що за часів входження Київської Русі до Великого князівства Литовського в Україну приведено з Криму чимало татар-мусульман, забраних звідти князем Вітовтом за військовим правом. Першу мечеть, про яку достеменно відомо, побудовано на материковій частині України в м.Острозі за наказом князя Костянтина Острозького (XVI ст.) для татар-мусульман, котрі перебували у нього на службі. Важлива звістка про проживання мусульман в Україні пов'язана з перебуванням тут хана Золотої Орди Тохтамиша зі своїм двором. Він жив у передмістях Києва з 1396 до 1399 р., коли змушений був тікати сюди після невдалої спроби вирватися з-під влади Тамерлана. Після офіційного прийняття ісламу Золотою Ордою у 20-ті роки XIV ст. в Києві ще протягом сорока років постійно перебувала група мусульман – загону ординців на чолі з баскаком. Про це повідомляє Новгородський літопис. Мусульманський загін покинув Київ після перемоги литовських військ Ольгерда (1363).

Цими подіями завершується перший, ознайомлювальний, етап історичного буття ісламу на українських землях. Надалі сприятливих можливостей для більш глибокого ознайомлення з "релігією Пророка" не було. Адже за тим пішли століття кривавої міжусобиці між християнською Руссю-Україною та її південними мусульманськими сусідами.

Мусульманська цивілізація Криму.

Період Кримського ханату

Найяскравіші сторінки історії ісламу на землях України пов'язані з Кримом. Саме Кримський півострів став головним ареалом поширення ісламу на землях, що входять до складу нинішньої України. Саме тут започаткувалася й зміцніла унікальна мусульманська цивілізація, найпівнічніша з усіх після зруйнування Московією Казанського ханату 1552 р. Саме тут іслам перетворився на державну релігію Кримського ханату, який зберігав свою повну або обмежену незалежність протягом більше як 300 років.

Іслам практично з перших років свого побутування на Кримському півострові справив надзвичайно глибокий вплив на формування кримськотатарського народу – одного з двох автохтонних народів України. Адже на землях Криму в період з XIII по XVI ст. відбулося формування кримських татар як окремого етносу зі своєю релігією – ісламом. Водночас Кримський півострів на довгий час залишався головним каналом, по якому населення Подніпров'я дізнавалося про іслам та мусульман.

Передумови закріплення ісламу в Криму пов'язані з приходом сюди частини монголо-татар у 1223 р., коли в Криму було утворено окремий улус (область, намісництво) Золотої Орди. От саме ця частка тюркського етносу, що осіла тут, і прийняла дещо пізніше іслам. На момент приходу до Криму татари дотримувалися шаманізму, багатобожжя (ширк).

Проте, контактуючи з мусульманським світом, хани побачили в ісламі могутній духовний засіб для консолідації молодого народу та побудови в державі міцної системи політичної влади на засадах шаріату (юридичної системи ісламу).

Ще син Чингісхана хан Угедей почав доброзичливо ставитися до мусульман. Але вже молодший брат хана Батия золотоординський хан Берке (XIII ст.) став ревним поборником ісламу. Ставши мусульманином, він почав активно поширювати його в Кримському улусі. Цей процес значно посилювався з моменту, коли Берке допустив на півострів турків-сельджуків, віддавши в уділ турецькому султанові Із-ед-Діну фортецю Судак.

Проте остаточне утвердження ісламу в Криму відбулося за хана Узбека (1313-1342), котрий офіційно запровадив іслам як державну релігію на півострові. Сам хан деякий час жив у Криму, вважаючись зразком дотримання вимог ісламу. Завершив ісламізацію тюркомовного населення Криму легендарний Тамерлан (1336-1405). Усунувши хана Тохтамиша, він включив півострів до складу своєї величезної імперії. У своїй політиці Тамерлан спирався на мусульманських духовних осіб і всіляко сприяв зміцненню позицій ісламу.

Згодом, після завершення золотоординського періоду своєї історії, Кримський улус виокремився в самостійне державне утворення, на ґрунті якого й виникла незалежна кримськотатарська держава. З 1427 р. вона перебувала під владою династії ханів з роду Гиреїв (Гераїв).

У 1475 р. розпочався новий період в історії ханства. В цьому році турки-османи, вдершись на півострів, підкорили собі

кримськотатарську державу. Правителі Криму стали васалами Стамбулу. Справами в державі почали вершити турецькі чиновники, котрих призначав султан. Релігійне життя мусульман півострова також потрапило під контроль Османської імперії. Всі вищі духовні особи призначалися за участю представника султана, ім'я якого вважалось священним і щоденно вихвалялося в кримських мечетях.

Відбулося зрощування світської державної та релігійної влади. Муфтієм (керівником) мусульман почали вважати хана. Духовні особи стали впливовою політичною силою в державі. Муфтії Криму входив до складу Державної ради імперії – Дивану. Далі місця на ієрархічних сходинах обіймали кази (судді за шариатом), мудариси (відповідальні за навчання в мусульманських школах – мекієбе), імами, шейхи (голови мусульманських братств), суфу (члени братств або пустельники). Вони піклувалися про просвіту кримчан у дусі ісламу, навчали дотримання його приписів, виховували правовірних мусульман і сумлінних підданих. Іслам став основою духовного життя кримськотатарського народу. Практично в усіх значних поселеннях діяли мечеті, яких налічувалося не менше як 1,5 тисячі. Мусульмани Криму були послідовними сунітами, хоча подеколи з Північного Кавказу сюди заносили суфізм, а в Євпаторії (Гезлев) мешкали дервіші. Провідним авторитетом з питань мусульманського права, головою улемів (богословів) був шейх-уль-іслам, титул якого запроваджено в Османській імперії в 1424 р.

Довгий час у Криму панувала атмосфера віротерпимості. На території держави вільно діяли православні, католицькі, грецькі, вірменські церкви та монастирі, єврейські й караїмські синагоги.

Під впливом ідей і норм ісламу сформувалася національна культура кримськотатарського народу, його побутові традиції, мова, спосіб життя, система освіти й виховання дітей; розквітнули письменство, книжкова справа, музика, різьблення по каменю та дереву, орнаментальне мистецтво й особливо архітектура. Цінними пам'ятками мусульманської архітектури багате м.Старий Крим з мечетями Узбека та Бейбарса, Куршун-Джамі й Тахталі-Джамі, з медресе, караван-сараями та фонтанами. Чимало пам'яток мусульманської культури є в М.Бахчисарай – у колишньому адміністративному центрі ханату: палац, мечеті, багата в минулому збірка мусульманської літератури середньовіччя. Центрами мусульманської цивілізації Криму також були Карасу-базар (Белогорськ), Кафа (Феодосія), Гезлев (Євпаторія) з його унікальною мечеттю Джума-Джамі (1552).

Розквітла ціла плеяда блискучих діячів мусульманської культури. До них насамперед належали хан Ходжа Девлет-Гірей, Ремаль-ходжа, Сеїд-Мухаммад-Різа та багато інших.

З давніх часів (вірогідно, з доісламських) у Криму побутувала місцева традиція відвідування особливо шанованих місць. Хоча Коран і засуджує такі форми поклоніння, все-таки ця традиція збереглася в Криму протягом століть аж до трагічних для кримських татар днів травня 1944 р. Надто шанувалися такі поісламізовані святині: азиз (пам'ятний знак) Інкерманський у межах сучасного Севастополя, азиз Сагликсу поблизу цього міста; неподалік від Бахчисарая та Чуфут-Кале об'єктами поклоніння були тюрбе (мавзолей) Мелек-Гайдер та Газі-Мансур. Місцева традиція вшановує перших мусульман – сахаба – сподвижників пророка Мухаммеда, що приходили до Криму з місіонерською метою. Неподалік Симферополя знаходиться Кирказиз, де у великій печері шанувалося поховання сорока шахидів-мучеників, котрі загинули за іслам. Паломництво також здійснювали до іншого азизу поблизу Симферополя – Салгир-баба, а також до нині безіменного азизу поблизу лиману Мойнаки в Євпаторії. Поблизу азизів звичайно оселялися шейхи, інколи й дервіші, які виконували обряди для паломників. Втім, офіційне вчення ісламу заперечує нашарування місцевих культів.

Крим як форпост мусульманської цивілізації відіграв помітну роль у поширенні ісламу серед ногайських татар на південноукраїнських землях. З ним пов'язані чи не всі найяскравіші сторінки історії ісламу на землях нинішньої України. Проте з Кримом пов'язані й криваві століття татарської агресії проти України й героїчного опору українців зазіханням мусульманських народів півдня.

Мусульманські народи Причорномор'я й Україна в XVI – XVIII стст.

З входження земель Київської Русі до складу Великого князівства Литовського (XIX ст.), а згодом до Речі Посполитої східний канал одержання відомостей про іслам практично втратив своє значення. Визначальним став південний напрям. Однак, на жаль, подальші контакти українців з мусульманами відбувалися в епоху гострих воєнних конфліктів. На довгий час доля ісламу на південноукраїнських землях стала цілком залежати від політичних відносин і наслідків воєнних дій поміж ханським Кримом, гетьманською Україною, царською Росією та султанською Туреччиною.

Відносини України з південними сусідами, що сповідували іслам,

мають давню історію, сповнену як світлих, так і драматичних сторінок. Вони доносять до нас відблиски майже трьохсотрічної кривавої трагедії – нападів кримських і ногайських татар на землі України й героїчної протидії українського козацтва.

Україна, живучи на великому порубіжжі із Степом, мала із степовиками складні відносини. Академік Д.Яворницький підкреслював, що спершу стосунки між сусідами мали досить мирний характер. Йшла торгівля, провадилися спільні військові акції, господарська взаємодопомога, відбувався обмін людьми та ідеями.

Густинський літопис від 1447 р. сповіщає про початок руйнівних наїздів степовиків на Україну. Головною їхньою метою було здобуття живого ясиру – полонених. Напади здійснювалися чи не щорічно, однак особливо руйнівними були наїзди 1471, 1535–1536, 1562, 1592, 1595 рр. Полонених гнали до Криму, звідкіля через невільницькі ринки їх розвозили по всій Османській імперії. За мінімальними оцінками, до Криму протягом XV ст. було забрано 200 тисяч українців, XVI ст. – 350 тис., у першій половині XVII ст. – 300 тис. чоловік. І так тривало аж до останнього нападу 1769 р. під проводом Крим-Гірей-хана. Це були акції справжнього геноциду проти українського народу. Тяжкі людські втрати, нескінченні людські драми стали важкою трагедією для українського народу, на століття отруїли його ставлення до мусульманських сусідів півдня.

Проте набіги не залишилися без відповіді. Українське козацтво вживало активних заходів щодо відбиття агресії, а також для звільнення полонених. Козаки на чайках виходили в море й атакували центри торгівлі невільниками в Криму, доходили й до Анатолії.

Однак ці війни не носили суто релігійного характеру, адже вони велися не заради навернення супротивника до своєї віри. Д.Яворницький неодноразово звертав увагу на те, що зіткнення українців-християн і татар-мусульман на українських землях не з розряду типових релігійних конфліктів. Хоча він відзначав, що інколи ці зіткнення супроводжувалися релігійними гаслами.

Причини походів кримчаків на північ – не релігійні. Насамперед це прояв боротьби між землеробською та кочовою цивілізаціями, що не було дивиною у середньовічному світі. Найпомітніша причина набігів на Україну – обмеженість території Криму для повноцінного кочового життя. Примітивне тваринництво не могло прогодувати населення Кримського ханату, що повсякчас збільшувалося. Його володарі вбачали вихід в одержанні матеріальних ресурсів з півночі. Релігійні міркування в цій ситуації мало враховувалися. До того ж ідеї

джихаду в період самостійного існування Кримського ханату тут не були поширені.

Становище змінюється з початком османського періоду Кримського ханату. Клерикалізація цієї держави надала яскравого релігійного забарвлення всім військово-політичним діям ханату. Кримська влада бере на озброєння ідею розподілу географічних територій на "дар уль-іслам" (стан, світ ісламу) та "дар уль-харб" (стан невірних, гяурів). Виправдання експансії на землі українців почали відшуковувати не у сфері економічних інтересів, а в релігійних міркуваннях. При цьому у "невірних" не вбачали тоді тих, кого необхідно повернути до ісламу. Поняття гяур слугувало своєрідною позначкою, відмінністю, символом чужого, не свого, того, кого припустимо перетворити на невільника. Татари не висували перед собою іншої мети, окрім військово-економічної. Вони не прагнули культурно або релігійно закріпитися де-інде на північ від місць свого помешкання, заснувати для українців якісь просвітницькі центри. Іслам залишився внутрішньою справою південних сусідів України, які практично, на ділі не прагнули до його впровадження тут. Засоби мирного навернення до ісламу в цьому регіоні не застосовувалися. У періоди між воєнними діями налагоджувалася торгівля, спільне користування природними багатствами, татар брали на Запорізьку Січ, а деякі запорожці роками жили в Криму. Сюди на заробітки вільно приходили (йшли звідси) будівничі, фахівці ковальської, солеварної та кушнірської справи. Легко встановлювалися родинні зв'язки, взаємодіяла побутова культура.

Відомо, що деякі видатні політичні діячі України періоду Гетьманщини (другої української держави) в пошуках виходу з важких політичних ситуацій звертали свій погляд на південь – до сусідів-мусульман. У лютому 1648 р. в Бахчисараї укладено відомий військовий союз між Богданом Хмельницьким та ханом Іслам-Гіреєм III. А вже в 1654 р. Хмельницький розмірковував над встановленням державного протекторату Туреччини над Гетьманщиною, запросивши турецьких послів на козацьку Раду до Чигириня. Відкритим прихильником турецької орієнтації був гетьман Петро Дорошенко, про якого в народі побутовало повір'я, що він таємно прийняв іслам. Угоду з Туреччиною Дорошенко підписав в 1669 р. Договір з Кримським ханатом підписував також козацький ватажок Петрик-Іваненко, визнаний за це Кримом гетьманом. І хоча ці союзи виявилися абсолютно нежиттєздатними через порушення їх кримчаками та турками, вони об'єктивно засвідчують зацікавленість частини

української політичної еліти того часу в налагодженні добрих відносин з мусульманськими народами Причорномор'я.

Спостерігалися прояви доброї волі й з протилежної сторони. Інший козацький лідер – М.Дорошенко, привівши козаків на допомогу хану, щоб відбити напад ногайців на Бахчисарай, довго мав авторитет серед кримців. Вірогідно, що саме на його честь встановлено ще за ханських часів пам'ятний хрест на горі Ай-Ніколь. Відомо, що після зруйнування Бату-ринської столиці запорізьке військо перебувало фактично під протекторатом Криму аж до 1733 р. А після зруйнування Запорізької Січі в 1775 р. кримський хан запросив до себе частину запорожців, які відмовилися йти на Кубань.

Складні історичні колізії призводили до того, що частина українців, котрі потрапляли в неволю, приймали іслам. Багато писав про українців, які стали мусульманами через важкі життєві обставини, Дм.Яворницький. Турецькі архівні джерела засвідчують масове осідання українців з числа полонених у Туреччині. Вони, прийнявши іслам, навіть залишаючись у статусі рабів, ставали домоправителями, ковалями, конюхами, садівниками тощо. Частина невольників залишалася в Криму. Рабство тут було не довічним. З часом ці невольники ставали вільними (лише із заборонаю виїзду), заводили господарство. Жінка, яка народила дитину, також ставала вільною, прийнявши іслам. У літопису Самійла Величка згадується про кілька тисяч звільнених козаками колишніх невольників, котрі не схотіли разом з визволителями повернутися на Україну, змінити свою нову віру. Аж до початку ХХ ст. в Криму ще згадували про чотири великих поселення Ак-Чора (кримськотатарською мовою "білий раб"), в яких жили нащадки українських невольників, які повністю

асимілювалися, прийнявши культуру, мову й релігію своїх господарів. Вживались у мусульманське середовище й ті заробітчани, котрі приходили сюди з України самостійно – "арга-ти" й "ренчпери". Стосовно поширеної у нас думки про яничарство (стало синонімом запродавства й манкуртства), то служіння етнічних українців в яничарському корпусі є дуже маловірогідним, бо із слов'ян туди найохочіше добирали босняків. Вони й склали основу цього корпусу.

Серед вихідців з України, які прийняли іслам, найвідомішою залишається Настя Лісовська (Роксолана – 1505– 1561). Вона стала дружиною і політичним радником султана Сулеймана Пишного. Досі в Стамбулі зберігається її мавзолей – тюрбе. Авторитет Роксолани був таким значним, що навіть довго по її смерті зберігався вплив при

султанському дворі її дочки Мигрімаг та онуки Айше Гумашаг. Син Роксолани Селім став султаном. У XVII ст. дружин-українок мали ще три султани – Осман II, Ібрагим та Мустафа II. Українка Турхан-султан, дружина султана Ібрагима, є матір'ю султана Мегмеда IV.

Значно менш відомим є старовинний звичай козацького роду Кочубеїв (за походженням – Кучук-бей). Представники цього роду таємно зберігали молитовну кімнату для здійснення намазу у своєму маєтку на Полтавщині, а родову церкву в Диканьці побудували в традиціях мавританської архітектури.

Приблизно з кінця XV ст. виникають осередки мусульманської цивілізації на південних землях України, які проіснували до загарбання їх російськими військами, а також на Поділлі. Мусульманські громади в різні часи були в Хаджибеї (Одеса), Азані (Азов), Аккермані (Білгород-Дністровський), Кара-Кермені або Ачі-Кале (Очаків), а також у Кам'янці-Подільському, де збереглися мінарет і мінбар, привезені з Туреччини. У м.Шаргороді зберігся мінарет, прибудований до синагоги. Залишки турецької мечеті знайдено в Меджибожі. У сфері мусульманського впливу опинилися й райони Південної Бессарабії, які входять нині до складу України.

Проте існування цих осередків мало скороминучий і недовгий характер. Вони перебували в самоізоляції від місцевого населення, відгороджувалися від чужого для себе етно-конфесійного середовища. Мусульмани трималися відчужено від української культури. Тому йдеться лише про проживання мусульман на півдні України, а не про мусульманську колонізацію краю.

Протягом XV – XVIII стст. Російська імперія повністю ліквідувала залишки української державності. В 1783 р. остаточно знищено й іншу частково незалежну державу – Кримський ханат. Для мусульман Криму настала двоохотрічна епоха важких випробувань.

Мусульмани в Російській імперії.

Іслам – фактор етнічного самозбереження

З включенням гетьманської України й ханського Криму до складу Російської імперії мусульмани Криму, а також окремі мусульмани, котрі оселялися на наших землях протягом XIX ст., були поставлені на межу етнічного виживання. Перед ними постала загроза національної асиміляції та примусової християнізації. Зазнаючи поразок у борні з Російською імперією, Туреччина за Кучук-Канарджийським договором від 10 червня 1774 р. визнала незалежність (від себе) Кримського ханату. Росія визнала ж тільки духовну владу султана над кримськими татарами як халіфа усіх мусульман. Однак і цей

релігійний зв'язок обірвано 8 квітня 1783 р., коли з фіктивною самостійністю ханату було покінчено і приєднано його до Росії. Кримську державу, старішу від Московської, також ліквідували. З цього моменту почалися систематичні утиски ісламу і мусульман, що поступово послабило позиції "релігії Пророка" в Криму. З падінням ханату було знищено державну структуру з її теократичною владою. Мусульмани Криму почали вимушено покидати свою історичну Батьківщину і їхати до Туреччини та інших країн світу. Пік еміграції до Туреччини припав на 1860–1862 роки. З 1783 до 1917 р. з Криму емігрувало майже 4 млн. мусульманського населення.

З початку XIX ст. з Криму виселили вглиб Росії багатьох мулл та імамів, яких забирали саме за те, що вони мали авторитет серед віруючих. Тим, кого було вислано, назавжди заборонялося повертатися – вздовж кордону Криму розставили спеціальні вартові пости. За всіма хаджі у Криму встановили відкритий нагляд. Паспорт на виїзд у хадж можна було отримати лише з дозволу новоросійського генерал-губернатора або губернатора таврійського.

З 1836 р. посісти духовну посаду міг лише той мулла, котрий відзначався "надійністю, вірністю та доброю поведінкою". Тим, хто бував у Туреччині, взагалі заборонялось обіймати будь-яку духовну посаду. Татарин, який вчився за кордоном, не міг стати муллою. Та навіть навчання в прогресивних, європейськи орієнтованих медресе – Гелеєвському та Хусайнівському так само перекривало шлях до духовної діяльності. Муфтія обирали всі татари, але лише з трьох кандидатів, затверджених губернатором. У 1876 р. міністр внутрішніх справ остаточно заборонив видавати паспорти для здійснення хаджу. У 1890 р. проведено остаточне відчуження вакуфних земель, які давали кошти на релігійні потреби мусульманських громад (вакф – майно, надане державою для матеріального забезпечення мусульманської громади).

До початку панування Російської імперії тут в кожному селі, де діяла мечеть, функціонували й приходські школи – мектебе. Практично їх налічувалося більше як півтори тисячі. В кожній школі навчалася 500-700 учнів. На 1890 р. залишилося лише 275 мектебе, при тому, що нових, світських шкіл відкрито не було, а гроші, зібрані серед віруючих на облаштування мусульманської гімназії, – вилучено. На кінець XIX ст. діючими лишилося 23 медресе – мусульманські школи середнього типу. Так втілювалася в життя лінія уряду Росії на те, що іслам є терпимою, але другорядною, небажаною релігією.

За часів панування Російської імперії провадилася послідовна

політика знищення основ мусульманської цивілізації Криму. Зруйновано або перетворено на казарми більше як 900 мечетей. Невдовзі після подій в м.Карасу-Базар примусово скликали й вирізували чимало мусульманських вчених. У 1883 р. відбулося перше велике спалення старовинних кримсько-татарських книг (друге – у 1929 р.).

Незважаючи на систематичні утиски, мусульманська культура Криму жила далі й навіть оновлювалася. Зразком мусульманської культури ХХ ст. стала творчість Ісмаїл-бея Гаспрали (Ісмаїла Гаспринського). Його зусиллями в Криму творилася релігійно-культурна реформа, наслідком якої мало стати те, що тепер називають європейським ісламом. У 1881 р. Гаспринський видає книгу "Російське мусульманство", а з 1883 р. – тижневик "Тарджіман" ("Перекладач"), в яких відстоює ідеї поєднання ісламу із світським життям на європейський кшталт.

Гаспринському належить утопія про створення десь в Європі високорозвиненої мусульманської країни, яка б поєднала духовні цінності ісламу з європейським гуманізмом. Його учнями та послідовниками зроблено спробу інтегрувати ідеї Ісмаїл-бея Гаспрали в цілісне культурологічне вчення – джидадизм. Послідовники його були розсіяні вимушеною еміграцією або переслідуваннями. Діяльність Ісмаїл-бея Гаспрали значною мірою сприяла збереженню національної гідності кримсько-татарського народу, послабляла історично зумовлену недовіру між цим народом та українцями.

Політика імперської влади в материковій частині України після ейфорії, викликаній перемогами над Кримом та Туреччиною, що відображалася в численних символах переможеного ісламу (згадаймо хоча б повалений мусульманський півмісяць під переможним хрестом на численних українських церквах або рельєфні зображення на чавунній підлозі Софійського собору в Києві), змінилася більш терпимим ставленням до "своїх" мусульман, традиційних громад Російської імперії.

Внаслідок економічної міграції протягом ХІХ ст. починається розселення в Україні представників народів, котрі традиційно сповідують іслам. На українських землях оселяються вихідці з волзьких ("казанських") татар. Чисельність переселенців вимірюється десятками тисяч. У промисловому поясі України – на сході та півдні формується своєрідна діаспора тюркомовних народів в Україні.

Після перемог "російського воїнства" на Кавказі з'являються на українських землях репатріанти з Кавказу. Найвідомішим серед них є, безумовно, славнозвісний імам Шаміль. Герой національного опору

чеченського й дагестанського народів, він був суфійським учителем, належав до тарикату (братства) "Накшбандія". В державі, яку він створив і яка короткий час існувала, Шаміль прагнув поєднати вимоги шариату та місцевих традицій.

Ця багатонаціональна мусульманська держава – імамат, заснована на поєднанні духовної й світської влади в особі правителя – імама, проіснувала недовго, а Шаміля було вислано до Росії. 3 грудня 1896 р. він жив у Києві, зупинившись у будинку Масонової на Двірцевій площі на Печерську. Проживши тут до весни, імам Шаміль 12 травня 1870 р. відплив пароходом з Одеси до Стамбула, маючи на меті здійснити хадж. Імам з глибокою симпатією ставився до українського народу, захоплювався громадянською позицією Тараса Шевченка.

Царський уряд дозволяв мусульманам мати свої мечеті (але в обмеженій кількості). Тому найчастіше мусульмани, крім мечетей, мали ще й молитовні будинки. Так, наприклад, на Донеччині на початок ХХ ст. функціонувало дві мечеті – в містах Луганську та Макіївці, а в поселеннях – ще кілька молитовних будинків. У Києві татари жили на Подолі, Лук'янівці, у Святошині. На вул. Мирній стояв молитовний будинок. У 1910 р. заклали фундамент мечеті, якої так і не збудували. В Києві було дозволено мати 2 мусульманських кладовища. Мусульманські громади діяли в багатьох містах України – Катеринославі, Харкові, Запоріжжі, Миколаєві та в інших, за кордонами Російської імперії – у Львові та в ін.

Мусульманське життя за умов тоталітаризму

Із встановленням комуністичної влади в Криму розпочався масований наступ на релігію, зокрема й на іслам. Унаслідок цього занепадало релігійне життя мусульман. У масовому порядку закривалося багато мечетей, мусульманських шкіл – мектебе і медресе, репресувалося духовних осіб, які ще були. Більшовицька пропаганда прямо пов'язувала відданість ісламові з "соціалістичною несвідомістю" та "буржуазними передсудами". Віруючих примушували на відступництво від віри батьків, вони жили в очікуванні репресій. Було створено штучні умови для припинення організованої діяльності мусульманських громад. Протягом 30-х років весь мусульманський актив репресовано, розстріляно або вислано майже все мусульманське духовництво, причому під фарисейським приводом, що вони очолили націоналістичні рухи після "знешкодження" їхніх політичних керівників.

Насильницьки зачинялися мечеті, руйнувалися або прилаштувалися під склади, майстерні, гаражі тощо. У будинку

Севастопольської мечеті розмістили архів Чорноморського флоту. На колгоспний склад перетворили мечеті у численних селах та містах. До 1 березня 1931 р. в Кримській АРСР закрито 106 мечетей та 2 молитовних приміщення, з них відразу знесено 51.

У Бахчисарайському районі, де на обліку стояло 84 мусульманські громади, до 1931 р. закрито 24 мечеті, знесено – 5. У 1932 р. прокотилася друга хвиля масового закриття мечетей. У М.Бахчисарай кам'яну мечеть перетворено на хлібний склад, іншу історичну мечеть – на вагову майстерню. Ханська мечеть в Євпаторії якийсь час служила краєзнавчим музеєм, а потім стояла занедбаною й забутою до 70-х років. Головну мечеть Муфті-Джамі у Феодосії також перетворили на склад. Закриту 1936 р. мечеть у с.Серово переобладнали під квартири колгоспників.

Десятки інших мечетей чекала за Радянської влади така сама доля. Навіть за умов утисків мусульман у царській Росії в Ялті (повіті) станом на 1917 р. ще діяло 29 мечетей, в інших великих містах Криму та їхніх околицях – по 30-40. На середину 80-х років не збереглося жодної. Більшість з них або зовсім зруйновано, або вони не підлягають відновленню.

У 30-ті роки безжалісно знищувалася самотність мусульманська цивілізація Криму: ліквідовано писемність, заборонено до вжитку арабську графіку, збиралися й знищувалися книги, скасовано систему мусульманської освіти, заборонено суд за шаріатом.

Після однієї з найтрагічніших подій ХХ ст. – насильницької депортації кримських татар у 1944 р. – почалася така сама насильницька асиміляція їх. Обрусіння та атеїзація провадилися паралельно. Тому іслам у середовищі спецпереселенців залишався не тільки засобом задоволення релігійних потреб, він став могутнім стимулом підтримки пам'яті народу про своє минуле, про свою Батьківщину. Радянська влада прагнула знищити навіть саму пам'ять про життя мусульман тут колись. З усіх довідників, енциклопедій, підручників вилучено матеріали про мусульманську державу в Криму, про її релігійно-культурне життя. В масовому порядку зносилися кладовища, а надгробні камені закладали в підмурки нових будинків.

У материковій Україні також було закрито всі мечеті та молитовні приміщення мусульман. На 1926 р. на всю УРСР залишалось всього 4 зареєстровані громади із загальною чисельністю мусульман 200 чоловік. На початок 1941 р. вже не було жодної. Репресіям мусульмани піддавалися й тут. Так, з 50 тисяч репресованих по Донецькій обл. більшість складають за прізвищами татари та греки-

румеї (які сповідували іслам). Вони репресовані як "агенти шкідливих націоналістичних та релігійних організацій".

Важко повністю оцінити масштаби антиісламського терору за роки радянської влади. Тепер дуже важко відтворити становище мусульманських громад, їхнє точне розташування.

Нещодавно віднайдено невідомі матеріали про те, що після ліквідації місцевих мусульманських громад, Україну в 30-ті роки перетворено на місце спецпереселення для учасників руху опору радянській владі з Ферганської долини. Судячи з архівних документів, тоталітарна держава перетворила Україну на місце примусової депортації активних учасників також і мусульманського активу із Середньої Азії. Спецпереселенців тримали в південних областях. Спецкомендату-ри для них діяли в Херсонській, Миколаївській, Запорізькій областях. Планувалося організувати з них кілька колгоспів або радгоспів, які б вирощували бавовну. Більшість з них знищено в 1937 р.

За роки радянської влади релігійне життя мусульман в Україні повністю придушили. Згідно із звітами уповноважених у справах релігійних культів з кінця 40-х років і аж до кінця 80-х років в Україні не було жодної мусульманської громади або ж зареєстрованої групи мусульман. І це в той час, коли в сусідній Білорусії, де незрівнянно менше мусульман, ніж в Україні, громади мусульман діяли в трьох областях і були зареєстровані ще в 60-ті роки. Те саме було зроблено в Литві, де громаду мусульман зареєстрували за радянських часів у Каунасі. Але цього не робилося протягом більш як 40 років в Україні, де, як вважала радянська влада, начебто й не було потреби в організації віруючих мусульман.

Нормалізація релігійного життя мусульман в незалежній Україні

Віруючі мусульмани здобули можливість вільно сповідувати свою релігію лише в Україні, що стала незалежною. Перші громади мусульман відновили діяльність на початку 90-х років, існуючи спочатку самостійно, спираючись на допомогу ДУМЕСу – організації мусульман, яка діяла на території Росії.

Проте вже в 1991 р. утворено Кадіат (Духовне Управління мусульман Криму) з наданням йому статусу мухтасибату, тобто самостійної в канонічному плані адміністративної одиниці, очолюваної імамом-мухтасибом. Першим на посаду муфтія Криму обрано Сеїджаліль-ефенді. Кадіат мусульман Криму об'єднує переважно віруючих з числа кримських татар. В Україні діють й інші

центри духовного життя мусульман. Насамперед це – Духовне Управління мусульман України (існує з 1993 р.) та Духовний Центр мусульман України. Про них вже йшлося вище.

Отже, за століття статус ісламу в Україні зазнав певної еволюції: з релігії нападників він поступово перетворився на систему переконань і на спосіб життя повноправних громадян України, які живуть і працюють тут вже не одне покоління.

*М.І.Кирюшко**

МУСУЛЬМАНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ

Громада мусульман України продовжує динамічно розвиватися. Але цілеспрямоване, системне вивчення цієї специфічної соціально-конфесійної групи населення в масштабах всієї країни практично не проводилося, що зумовлено надзвичайною складністю дослідження такого об'єкту, а також відсутністю будь-якої державної підтримки ісламознавства як наряду наукової діяльності. Внаслідок цього конкретні соціальні параметри побутування мусульман в українському суспільстві протягом останніх 13 років залишались практично невідомими. Більш того – невідомою є навіть точна кількість мусульман в країні. Існують лише умоглядні, приблизні оцінки: від заниженої цифри у 300 тисяч чоловік до безпідставно завищеної в 2 мільйони. Складними, як і раніше, залишаються проблеми пошуку українськими мусульманами моделі свого життя в українському суспільстві, збереження своєї релігійної та культурної ідентичності в іншорелігійному середовищі. З метою часткового розв'язання цих проблем проводилися лише локальні соціологічні дослідження релігійності кримських татар в АРК¹ та волзьких татар – мешканців м.Кієва.² Проте надійних, достовірних даних про особливості та проблеми релігійного життя мусульман України, їх соціальні і культурні орієнтації, політичні погляди, рівень їх адаптації в українському суспільстві тоді одержати не вдалося.

* Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАНУ, кандидат філософських наук.

¹ Кирюшко М. Іслам у житті кримських татар // Людина і світ. – 2001. – № 1. – С.26-29.

² Кирюшко Н.И. Общественная и религиозная жизнь волжских татар в Украине // Дуслык. – 2002. – № 4. – С. 19-25.